

Biedrības „Latvijas Jauno zemnieku klubs”

Lauksaimniecības nozares ekspertu ziņojums

Zemnieku paaudžu pēctecība lauksaimniecībā Latvijā

2014

1

PROJEKTU LĪDZFINANSĒ
EIROPAS SAVIENĪBA

Saskaņā ar Latvijas Republikas Zemkopības ministrijas un SIA „Latvijas Lauku konsultāciju un izglītības centrs”
2014. gada 31. janvārī noslēgto līgumu Nr. 2014/14, aktivitāte „Nozares ekspertu ziņojumi”

Atbalsta Zemkopības ministrija un Lauku atbalsta dienests

SATURS

Ievads	3
1. Lauksaimnieku vecuma struktūras rādītāji Latvijā	5
2. Jauno zemnieku situācija Latvijā pēctecīgas saimnieciskās darbības kontekstā	7
3. Paaudžu pēctecība lauksaimniecībā	11
3.1. Paaudžu pēctecības veidošanās nosacījumi	11
3.2. Paaudžu pēctecības posmi	14
Secinājumi	19
Ierosinājumi	20
Izmantotie avoti	22

Ievads

Biedrības „Latvijas Jauno zemnieku klubs” (LJZK) darbā 2014. gads ir bijis aizraujošs un pieredzes apmaiņas pasākumiem bagāts. Šobrīd LJZK ir 191 oficiālais biedrs, no tiem 6 ir valdes locekļi. Ar biedrības iniciatīvu tika rīkoti pieredzes apmaiņas pasākumi, aicinot dažādu nozaru lauksaimniekus dalīties savos veiksmes un izaicinājumu stāstos. Lauksaimnieki no Latvijas aitu audzētāju asociācijas, uzņēmuma BewoAgro, kooperatīva „Tēvzeme”, kā arī citi lauksaimnieki Gulbenes un Limbažu novadā, pie kuriem viesojās LJZK biedri, dalījās savā saimniekošanas pieredzē un labprāt pastāstīja arī par to, kā saimniecībā kopā sadzīvo un strādā vairākas paaudzes. Redzētais un dzirdētais par kāpostu audzēšanu, graudkopību, piena lopkopību, strausu audzēšanu, dzērveņu audzēšanu, mājražotājiem, gaļas liellopiem, cūkkopību, vistkopību, aitkopību, kazkopību u.c. ir devis idejas un impulsus LJZK biedru domās par lauksaimniecību un konkrēti jauno lauksaimnieku devumu nozares attīstībā.

Kamēr 2014. gads straujiem soļiem rit uz izskaņu, LJZK turpina pulcēt kopā savus biedrus un citus jauniešus, kuriem interesē lauksaimniecība un lauku uzņēmējdarbība. Oktobra vidū aizvadīts gadskārtējais, nu jau trešais, jauniešu izaugsmes forums „Solis”, un novembra sākumā LJZK dodies kārtējā pieredzes apmaiņas braucienā uz Saldus un Dobeles novadu, kur smelsies jaunu pieredzi dažādās zemnieku saimniecībās.

2014. gads atnesis pārmaiņas arī pārvaldē, nozarē atgriezies lauksaimniecības ministrs Jānis Dūklavs, kura rokās atkal ir nozares groži. LJZK lepojas ar pozitīvu sadarbību, kas izveidojusies gan ar iepriekšējo zemkopības ministri, tagadējo premjerministri Laimdotu Straujumu, gan arī ministru Jāni Dūklavu, kurš salīdzinoši neilgajā savas atjaunotās darbības laikā ir novērtējis iespēju viesoties LJZK valdes priekšsēdētāja Raita Ungura saimniecībā „Rosmes”.

Pasākuma „Nozaru ekspertu ziņojumi” ietvaros, LJZK 2014. gadā ir veicis zemnieku paaudžu pēctecības analīzi, izvērtējot jaunākās un vecākās paaudzes līdzāspastāvēšanu lauksaimniecībā, vecākās paaudzes vēlmi un iespējas nodot savu saimniecību bērniem un jaunākās paaudzes motivāciju to pārņemt. Ziņojumā izvērtēti paaudžu pēctecības veidošanās nosacījumi, kas ietekmē jaunākās paaudzes iespējas veiksmīgi uzsākt vai turpināt vecāku aizsākto saimniecisko darbību, aplūkoti arī vairāki mantošanas veidi un saimniecības nodošanas-pārņemšanas posmi.

SIA "Latvijas Lauku konsultāciju un izglītības centrs"

Nozares ekspertu ziņojums izstrādāts, balstoties uz kvalitatīvu paaudžu pēctecības izpēti, izmantojot datus, kas iegūti LJZK biedres veiktā pētījumā, kurā piedalījās gan biedrības biedri, gan citi jaunie zemnieki.

1. Lauksaimnieku vecuma struktūras rādītāji Latvijā

Valsts lauku tīkla aktivitātes „Nozaru ekspertu ziņojumi” ietvaros, pētot paaudžu pēctecību lauksaimniecībā, sākotnēji analizēti statistikas dati, kas attēlo lauksaimnieku vecuma struktūru Latvijā. Uzmanība vērsta uz jaunākās un vecākās paaudzes lauksaimnieku situāciju nozarē.

Pēdējo gadu tendences sabiedrībā kopumā norāda uz iedzīvotāju novecošanos. Tendence atspoguļojas arī lauksaimniecībā – zemnieku saimniecību īpašnieku vecuma struktūrā. Lauksaimnieka vidējais vecums Latvijā ir 56 gadi, kas ir nedaudz virs Eiropas Savienības (ES) rādītājiem, kur tie ir 57 gadi. Uz 2010. gadu puse no visiem zemnieku saimniecību īpašniekiem bija vecumā no 55 un vairāk gadiem, 27% vecumā no 45-54 gadiem un savukārt pārējā daļa, kas sastāda apmēram piektdaļu, ir jaunie zemnieki.¹

Iedzīvotāju novecošanās kontekstā, aktuāls kļūst jautājums par paaudžu nomaiņu, kas savukārt liek meklēt sakarības starp tādiem kvalitatīvi izmērāmiem rādītājiem kā jaunākās paaudzes dzīvesstils, motivācija, tradīcijas, vērtību sistēma, kā arī izglītības un lauksaimniecības un lauku attīstības politikas plānošanas jautājumi.

Vērtējot situāciju Eiropā, jāsecina līdzīgi - lauksaimnieki noveco, un ir apdraudēta paaudžu maiņa. Līdz ar to izaicinājums meklēt saimniecības pārmantošanas iespējas ir raksturīgs ne vien Latvijā, bet arī citviet pasaulē. Interese par paaudžu pēctecību lauksaimniecībā – par vecākās paaudzes pensionēšanos un saimniecības nodošanu jaunākajai paaudzei, pieaug gan no praktiķu, gan arī pētnieku puses. Viens no iemesliem šai interesei ir zemnieku saimniecību īpašnieku vidējais vecums, kas ir krietni virs darbības, liela daļa zemnieku ir nonākuši līdz brīdim, kad jāpieņem lēmums par saimniecības nodošanu jaunākajai paaudzei.²

¹Centrālā statistikas pārvalde. *Lauku saimniecību vadītāju dzimums, vecums un lauksaimnieciskā izglītība statistiskajos reģionos*. Pieejams internetā: http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/laukskait_10/laukskait_10__visp/LSK10-I05.px/?rxid=f0b92386-198b-4591-a07f-8d4a907de219

²Mishra A.K., El-Osta H.S. *Factors Affecting Succession Decisions in Family Farm Businesses: Evidence from a National Survey*, Journal of the ASFMRA, 2007. Pieejams internetā: http://portal.asfmra.org/userfiles/file/325_Detre.pdf p 2.

Aplūkojot Centrālās statistikas pārvaldes (CSP) apkopotos datus par lauku saimniecību vadītāju vecuma struktūru reģionos, jāsecina, ka visvairāk gados jauno lauksaimnieku ir Latgales reģionā, savukārt vismazākais jauno lauksaimnieku īpatsvars ir Pierīgas reģionā.³

Paaudžu pēctecība ir viens no veidiem, kā veicināt jaunākās paaudzes saimniekošanu laukos, pastāvīgu dzīvošanu un ģimenes veidošanu laukos. Jauno zemnieku piesaiste lauku teritorijām var veicināt ne vien lauksaimniecības attīstību, inovāciju izplatību laukos, saražotās produkcijas apjomu un apsaimniekotas un sakoptas lauku teritorijas, bet arī sociālo pakalpojumu attīstību – bērnudārzu un skolu pilnvērtīgāku funkcionēšanu, kultūras dzīves attīstību u.c.

³**Centrālā statistikas pārvalde.** *Lauku saimniecību vadītāju dzimums, vecums un lauksaimnieciskā izglītība statistiskajos reģionos.* Pieejams internetā:http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/lauskait_10/lauskait_10__visp/LSK10-I05.px/?rxid=f0b92386-198b-4591-a07f-8d4a907de219

2. Jauno zemnieku situācija Latvijā pēctecīgas saimnieciskās darbības kontekstā

Par lauku iztukšošanas pēdējos gados sabiedrībā tiek bieži runāts, par to diskutē dažādu nozaru ietvaros, dažādās iniciatīvu grupās, bet vistiešāk lauku iztukšošanās attiecināma uz lauksaimniecību un lauku attīstību. Zemkopības ministrijas (ZM) lauksaimniecības ziņojumā par 2013. gadu minēts, ka lauku iedzīvotāju skaits 2013. gadā samazinājies par 13.7 tūkst. iedzīvotāju jeb par 2,1%.⁴ Turklāt tendences parāda sekojošo – arvien samazinās pieprasījums pēc cilvēku roku darba laukos, attīstoties lielajām zemnieku saimniecībām, attīstās tehnoloģiskais parks, saimnieciskie darbi notiek mehanizēti, un roku darbs nepieciešams veicot tik vien kā atsevišķus ikdienas darbus.

Zemnieku paaudžu pēctecība nodrošina gan jauno zemnieku dzīvošanu, gan strādāšanu laukos, to var uzlūkot kā potenciālu ieguldījumu lauku sociālās vides attīstībai. „Par nozīmīgu lauku telpas nākotnes izaicinājumu tiek uzskatīta spēja saglabāt un veidot laukus kā kvalitatīvu dzīves un darba telpu, pilnvērtīgi izmantojot daudzveidīgo ekonomiskās attīstības potenciālu.”⁵

Aplūkojot jauno zemnieku situāciju vēsturiski un vērtējot paaudžu pēctecības veidošanās priekšnoteikumus, jānorāda, ka strukturālas izmaiņas jaunie zemnieki piedzīvoja pēc valsts neatkarības atgūšanas un pēcāk – Latvijai iestājoties ES, apgūstot struktūrfondu atbalstu un iekļaujot jaunus zemniekus kā atsevišķu atbalstāmo pozīciju Lauku attīstības programmās. 1991. gadā tika dibināts LJZK, kas vienotam mērķim sāka apvienot jaunus lauksaimniekus, viņu ģimenes locekļus un citus interesentus, savukārt kā vēsta LJZK valdes priekšsēdētāja R. Ungura teiktais, pirmo, organizēto atbalstu jaunie zemnieki izjuta sākot ar 2006. gadu - galvenokārt ES finansiālā atbalsta formā. Lai arī atbalsts sākotnēji uzskatāms par periodisku, tas ļāvis jaunajiem zemniekiem vairāk nostabilizēties kā nozīmīgiem lauksaimniecības aģentiem, un, papildus kreditēšanas pasākumiem, piemēram, valsts

⁴ LR ZM. *Lauksaimniecības gada ziņojumi*. [Tiešsaiste]. Pieejams: https://www.zm.gov.lv/public/files/CMS_Static_Page_Doc/00/00/00/45/84/LAUKSAIMNIECIBASZINOJUMS_2014.pdf 6.lpp

⁵ Valsts lauku tīkls. *Latvijas lauku telpas attīstība un tās iespējamie nākotnes scenāriji*. 2012. Pieejams internetā: <http://www.laukutikls.lv/nozares/raksti/latvijas-lauku-telpas-attistiba-un-tas-iespejamie-nakotnes-scenariji> 15. lpp.

hipotekāro kredītu saņemšanas iespējām, stiprinājis vismaz daļu jauno zemnieku pozīcijas lauksaimniecības tirgū.

Lauku attīstības plānošanas periodā no 2007.-2013. gadam jaunajiem zemniekiem un paaudžu pēctecības veicināšanai tika iezīmēta noteikta daļa finansējuma. Lauku attīstības programmā (LAP) 2007-2013 tika iekļauti atbalsta pasākumi jaunajiem lauksaimniekiem un pensionēšanās programma. Jauno lauksaimnieku atbalsta pasākuma mērķis bija "sekmēt gados jaunu cilvēku iesaistīšanos pastāvīgās lauksaimniecības aktivitātēs, kas veicinātu ekonomiski dzīvotspējīgu saimniecību dibināšanu un līdztekus tam nodrošinātu darbaspēka atjaunošanos lauksaimniecības sektorā"⁶. Pasākums paredzēja motivēt jauniešus uzsākt saimniekošanu laukos, pārņemt vecāku saimniecības savā īpašumā, tādējādi veicinot saimniecību vecuma struktūras uzlabošanu. Savukārt pensionēšanās programmas ietvaros priekšlaicīga pensionēšanās (pasākuma ieviešanas laiks – 2008., 2009., 2010.gads)⁷ deva iespēju vecākās paaudzes zemniekiem nodot savu saimniecību vai kādu tās daļu citam, ja paši zināmu apstākļu dēļ vairs nevēlas vai nespēj turpināt vadīt saimniecisko darbību. Priekšlaicīgas pensionēšanās mērķis bija veicināt lauku saimniecību pārņemšanu un attīstību, nomainot un uzlabojot to menedžmentu, iesaistot jaunus un ekonomiski aktīvus cilvēkus."⁸

LJZK biedres un pētniecības virziena vadītājas Daces Līkances veiktā pētījuma *Zemnieku paaudžu pēctecība gaļas liellopu saimniecībās Latvijā*⁹ rezultāti liecina par ievirzi, ka šī paaudžu pēctecības veicināšanas programma nav nodrošinājusi pietiekošu sinerģiju starp jauno zemnieku atbalsta pasākumiem un priekšlaicīgu pensionēšanos. Priekšlaicīgas pensionēšanās pasākums paredz noteikumus (6 kritērijus)¹⁰, kādiem jāatbilst vecākajai paaudzei, kas nodod saimniecības vadību citam, bet arī noteikumus, kādiem jāatbilst saimniecības pārņēmējam. Pētījums, kas balstīts uz kvalitatīvām intervijām ar jaunāko un vecāko zemnieku paaudzi, parāda, ka gadījumos, kad pensionēšanās programma varētu tikt

⁶LR ZM. *Latvijas Lauku attīstības programma 2007.-2013. gads* [tiešsaiste]. Pieejams internetā: http://www.lad.gov.lv/files/lap_7_versija_04_06_2010.pdf 130. lpp.

⁷turpat, 137. lpp.

⁸LR ZM. *Latvijas Lauku attīstības programma 2007.-2013. gads* [tiešsaiste]. Pieejams internetā: http://www.lad.gov.lv/files/lap_7_versija_04_06_2010.pdf 134. lpp.

⁹Līkance, D. (2013). *Zemnieku paaudžu pēctecība gaļas liellopu saimniecībās Latvijā*. Maģistra darbs. Rīga: Latvijas Universitāte, Sociālo zinātņu fakultāte, 90 lpp

¹⁰LR ZM. *Latvijas Lauku attīstības programma 2007.-2013. gads* [tiešsaiste]. Pieejams internetā: http://www.lad.gov.lv/files/lap_7_versija_04_06_2010.pdf 135. lpp.

izmantota kopā ar jauno zemnieku atbalsta pasākumiem, lielākoties nav vērojama sasaiste, kas bieži vien saistīts ar pensionēšanās vecumu. Lielākajā daļā gadījumu, kad jaunākā paaudze pārņēmusi saimniecību vai uzsākusi saimniekošanu no jauna vecāku īpašumā, vecākā paaudze vēl nav sasniegusi noteikto pensionēšanās vecumu un nereti turpina strādāt ar lauksaimniecību nesaistītu darbu vai atsevišķos gadījumos kopā ar jaunāko paaudzi iesaistās saimniecības darbos, vadības lomu nododot bērniem. Jaunie zemnieki, vērtējot situāciju kopumā un atsaucoties arī uz citu zemnieku pieredzi atzīst, ka sasaistīt šos atbalsta pasākumus ir bijis visai grūti. Pensionēšanās programmai ir stingri noteikumi, saimniecības īpašniekam ir bijis jābūt noteiktā vecumā, konkrētu gadu skaitu ir jābūt strādājušam nozarē, un šiem noteikumiem daļa vecākās paaudzes zemnieku, kuri būtu gatavi nodot savas saimniecības bērniem, neatbilda. Lai būtu vērojama sinerģija, arī pretējai pusei - jaunajiem zemniekiem jāatbilst noteiktiem kritērijiem. Kritēriji, kas šajā gadījumā sakrīt zemnieku ģimenēs, kur varētu izmantot pensionēšanos programmu kopā ar jauno zemnieku atbalsta programmu, ir salīdzinoši maz. Tajā pašā laikā citi atbalsta pasākumi, kā piemēram, modernizācijas projekti, daudzos gadījumos īstenoti veiksmīgi un nodrošina arī turpmāku attīstību.

Salīdzinot paaudžu pēctecības pasākumus Latvijā un citviet Eiropā, secināts, ka viena no valstīm, kur lauksaimniecības politika ir vērsta uz iespējami ātrāku jauno zemnieku iekļaušanos lauksaimniecības sektorā, ir Francija. Vairākās Eiropas valstīs, tostarp Francijā, ir ieviesta aizsargājoša lauksaimniecības politika, kas vērsta uz iespējam maksimāli saglabāt lauku saimniecības, veicināt to dzīvotspēju un nodrošināt konkurētspējīgu lauksaimniecību, uzlabojot jauno zemnieku pozīcijas lauksaimniecības nozarē. Francijā ir salīdzinoši senas lauksaimniecības politikas atbalsta pasākumu tradīcijas, atbalsts vērsts uz jauno zemnieku pozīciju stiprināšanu lauksaimniecībā, kā arī vecākās paaudzes pensionēšanās programmu izveidi. Zemnieku paaudžu pēctecības veicinošie pasākumi tiek realizēti sinerģijā viens ar otru, atbalstoši ietekmējot gan jaunāko, gan vecāko paaudzi. Jāuzsver, ka šie pasākumi ir vērsti tieši uz strukturālu regulējumu, ne tik daudz uz sociālās apziņas veidošanu par jauno zemnieku lomu nozares attīstībā. Francijas atbalsta pasākumu ietekme uz zemnieku paaudžu pēctecību liecina, ka īstenojot atbalsta pasākumus vecākajai un jaunākajai paaudzei sinerģijā, pēctecības procesu iespējams virzīt ātrāk, nekā tas varētu notikt pie citiem apstākļiem. Līdzīga lauksaimniecības politikas regulācija ir arī Īrijā, tomēr atšķiras mantojuma tiesību regulācija. Atšķirībā no Francijas un arī Vācijas, kur saimniecības mantiniekiem ir jāmaksā finansiāla

kompensācija iespējamajiem līdzmantiniekiem, un Norvēģijas, kur mantojuma tiesības primāri ir tikai vecākajam bērnam, tad Īrijā ir absolūta mantošanas brīvība bērnu starpā.¹¹

¹¹ Cahill, C. *Adjustment Policies in Europe* [tiešsaiste]. Workshop on Agricultural Policy Reform and Adjustmntent. Wye: 2003. Pieejams internetā: <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/15745/1/cp03ca01.pdf> p 9-10.

3. Paaudžu pēctecība lauksaimniecībā

Paaudžu pēctecības izpēte ļauj analizēt, kā gadu gaitā tiek uzkrāta, interpretēta un pārnesta informācija un lauksaimnieciskās rīcības prakses no vecākās paaudzes uz jaunāko. Ārvalstu pētnieki virzījuši diskusijas par paaudžu pēctecību dažādās gultnēs, akcentējot gan ekonomiskos stimulus pārmantošanas praksēs, gan sociālo uzvedību – pētot dzīves ciklu nomaiņu u.tml. Pēctecība ir laika izteiksmē analizējams sarežģīts process, kur tiek ņemti vērā pagātnes, tagadnes un nākotnes apsvērumi lauksaimniecības turpināšanai. **Ar pēctecību var saprast zināšanu, prasmju un iemaņu, kā arī lēmumu pieņemšanas un atbildības nodošanu no paaudzes paaudzē. Tādējādi pēctecība ietver radišanas, saglabāšanas un nodošanas procesu, līdz ar to arī paredz kompleksu to izpēti.**¹² Analizēt paaudžu pēctecību lauksaimniecībā nozīmē pārbaudīt, kā pagātnes prasības, tagadnes realitāte un nākotnes neparedzamība nosaka lēmumu par saimniecības mantošanu.¹³

3.1. Paaudžu pēctecības veidošanās nosacījumi

Paaudžu pēctecības veidošanos ietekmē dažādi faktori, un ne vienmēr tos iespējams strikti nošķirt vienu no otra. Pētījumā¹⁴ aplūkoti vides, ekonomiskie, politiskie un sociālie nosacījumi.

Vides nosacījumu ietekme paredz analizēt saimniecības, īpašumā esošo saimniecības ēku vai lauksaimniecības zemes ģeogrāfisko novietojumu, vērtējot, cik izdevīgā vai mazāk izdevīgā vietā atrodas saimniekošanas resursi, kas jaunākajai paaudzei jāapsaimnieko, kāda ir piekļuve lauksaimniecības zemei, vai tā ir īpašumā vai tiek nomāta, tuvējo zemnieku saimniekošanas formai, vai tuvējie (arī saimniecības nomātie) zemes īpašumi pieder vietējiem iedzīvotājiem vai ārvalstu investoriem, ģimenes un apkārtējās kopienas līmenī tiek vērtēts saimnieciskās darbības devums apkārtējās vides uzturēšanā. Jauno zemnieku skatījumā

¹²Līkanse, D. (2013). *Zemnieku paaudžu pēctecība gaļas liellopu saimniecībās Latvijā*. Maģistra darbs. Rīga: Latvijas Universitāte, Sociālo zinātņu fakultāte, 90 lpp

¹³Gill, Fiona. (2013). *Succession planning and temporality: The influence of the past and the future*. Australia: University of Sydney, 2013. Pieejams internetā: <http://tas.sagepub.com/content/22/1/76.abstract> (sk. 18.09.2014), p 17.

¹⁴Līkanse, D. (2013). *Zemnieku paaudžu pēctecība gaļas liellopu saimniecībās Latvijā*. Maģistra darbs. Rīga: Latvijas Universitāte, Sociālo zinātņu fakultāte, 90 lpp

lauksaimniecības zemes pieejamība ir viens no galvenajiem kritērijiem pēctecības veicināšanā. Pētījuma ietvaros veiktajās intervijās, jaunie zemnieki atzina:

“Nekustamajos īpašumos, kas piederēja maniem vecākiem, nebija nekādas attīstības ražošanā. Lauksaimniecības zeme nebija piemērota graudkopībai vai piena lopkopībai, jo tajās nozarēs vajadzīgi ļoti lieli kapitālieguldījumi, tāpēc es izvēlējos tādu nozari, kura būtu salīdzinoši labāka.”

“Gaļas liellopi būtu piemēroti tai vietai, kur es esmu. Man nav lieli auglīgi lauki, man ir mazi, mežu ielokos, ne tie paši ražīgākie.”

Ekonomisko nosacījumu kontekstā aplūkota saistība starp saimnieciskās darbības uzsākšanu vai pārņemšanu un ekonomisko situāciju nozarē un valstī kopumā. Ekonomiskie faktori paredz analizēt jaunākās paaudzes finansiālo gatavību konkrētā laikā uzsākt vai pārņemt saimniecisko darbību. Daļa no pētījumā uzrunātajiem jaunajiem zemniekiem lauksaimniecisko darbību uzsākuši ekonomiskās krīzes laikā, ja vien bija pieejami finanšu resursi. Saimniekošanas uzsākšanai krīzes apstākļos tiek minētas zināmas priekšrocības, jo ganāmpulku (gaļas liellopu nozarē) u.c. nepieciešamos resursus krīzes laikā varēja iegādāties par pieņemamām cenām.

Jauno zemnieku saimniekošana saistāma arī ar darba attiecībām, nereti paralēli strādājot arī algotu darbu un tādējādi ieguldot daļu nopelnīto līdzekļu savas saimniecības attīstībā.

“Paralēli saimniekošanai var iet strādāt, papildus līdzekļi saimniecības attīstībā nenāk par skādi, daudzi saimnieki tā arī dara [...] Tas ir noderīgi, un palīdz uzsākt saimniekošanu.”

Iespējas apvienot darbu saimniecībā un algotu darbu ārpus tās nosaka virkne dažādu apstākļu, viens no tiem ir izvēlēta lauksaimniecības nozare. Iesaistīšanās darba attiecībās un nonākšana ekonomiskās krīzes apstākļos, atsevišķos gadījumos ir likusi jaunākajai paaudzei domāt par saimniekošanu arī hobija līmenī (piemēram gaļas liellopu nozarē). Iniciatīva radusies analizējot tā brīža ekonomisko darbību, turpmākās attīstības iespējas darba tirgū un papildus peļņas gūšanas veidus, ko iespējams savienot ar hobija attīstīšanu laukos.

Analizējot lauksaimniecības politikas atbalsta pasākumu ietekmi uz saimniecības nodošanas – pārņemšanas procesu un jauno zemnieku perspektīvas iekļūt un nostabilizēties

nozares sektorā, jāvērs uzmanība uz **pēctecības politikas nosacījumiem**. Jauno zemnieku atbalsts LAP 2007 – 2013. gadam ietvaros vairākos gadījumos ir bijis sākotnējs iemesls, kāpēc paaudzes ir uzsākušas saimniecības nodošanas – pārņemšanas procesu. Ar to tiek saprasta iespēja saimniecībai piesaistīt finanšu līdzekļus, kas nebūtu iespējams, ja saimniecības vadību turpinātu vecākā paaudze.

Visbeidzot, saimniecības nodošanas – pārņemšanas procesu un saimniekošanas uzsākšanu lielā mērā nosaka ģimenes locekļu – jaunākās un vecākās paaudzes savstarpējās attiecības. Jaunākās paaudzes izvēli palikt vai atgriezties un saimniekot laukos ietekmē **sociālie nosacījumi** un bērībā iedibinātās lauksaimniecības vērtības, kas motivē ne tikai strādāt laukos, bet līdztekus veidot arī ģimenes dzīvi. Kā pētījuma intervijās atzinuši vecākās paaudzes zemnieki:

“Bērni nav domājuši par došanos prom no Latvijas, jo saprot, ka tur nav laimes zeme, tur cilvēki ir kalpi. Savā zemē - sliktāks vai labāks, bet tu vari būt saimnieks.”

Pēctecības sociālie nosacījumi ietver arī izglītību. Jaunie zemnieki ar to saprot ne tikai lauksaimniecisko izglītību, bet arī spēju izprast likumsakarības, kas nosaka reģiona attīstības virzienus, ilgtspējīgi vērstu darbību jebkurā virzienā. Par to liecina jauno zemnieku iegūtā izglītība arī ekonomikas, uzņēmējdarbības un inženiertehnisko zinātņu jomā.

“Laukos ir jābūt izglītotiem un jauniem cilvēkiem, kuri zina un saprot, kā izdarīt tās lietas, ko iepriekš darīja mocoties.”

Izglītībai un spējai domāt vispusīgi, tiek piešķirta vērtība ne vien lauksaimniecības, bet arī vietējās lauku kopienas attīstības kontekstā.

“Kas tad pagastos ir lielākie uzņēmēji? Vislielākie, bagātākie, labāk dzīvojošie parasti ir zemnieki. Bet apjomi bieži vien ir tik lieli, ka viņiem ir vajadzīgi palīgi – labās rokas, ja nav paveicies ar bērniem, nav mantinieku, bet viņi nevēlas to visu atdod zvidriem vai vēl kādiem ārzemniekiem, viņiem vajag labus speciālistus.”

Atbalsts jauno zemnieku saimniecību attīstībai ir arī nozīmīgs sociāls ieguldījums lauku attīstībā, kā lauku uzņēmēji viņi ir spējīgi ieņemt stabilu sociālu pozīciju sabiedrībā. Jaunie zemnieki ar savām zināšanām, kas lielā daļā gadījumu iegūtas vairākās jomās, var radīt jaunas papildus iniciatīvas lauksaimnieciskās ražošanas attīstībā, vietējā tirgus stiprināšanā, kā arī kooperācijas attīstībā. **Jauno zemnieku saimniekošanas veids kopumā ir vērtējams kā**

sociāli produktīvs, paaudžu pēctecība paredz iespēju nostiprināt nemainīgi pastāvošās paaudžu vērtības lauksaimniecībā un lauku dzīvesveidā, kā arī iedibināt jaunas tradīcijas. Savukārt lai tās iesakņotos, nepieciešama nepārtraukta virzība pēctecības procesā, kas nozīmē arī nodrošināt jauno zemnieku bērnu iespējas augt atbilstošā vidē, gūt pieredzi un attīstīt praksi *mācīties darot*.

3.2. Paaudžu pēctecības posmi

Paaudžu pēctecība var tikt uzlūkota trīs posmos – **pēctecības sākotnējais posms, kurā saimniecisko darbību vēl vada vecākā paaudze** (īpašumu, lauksaimniecības zemes īpašnieks ir vecākā paaudze), **saimniecības nodošanas – pārņemšanas posms** un **pēctecības pēdējais posms, kurā saimnieciskās darbības vadību ir pārņēmusi un turpina jaunākā paaudze**.¹⁵ Šāda pieeja ļauj secīgi iepazīt paaudžu pieredzi, kā arī identificēt grūtības, ar ko nākas saskarties abām paaudzēm. Turpinājumā detalizētāk tiks aplūkoti visi trīs posmi.

1. Posms, kurā saimniecības vadītājs, nekustamā īpašuma vai lauksaimniecības zemes īpašnieks bija vecākā paaudze, savukārt jaunākā paaudze vēl nebija mantojusi

Paaudžu pēctecība iesākas ar laiku, kad abas paaudzes vēl dzīvo vienā mājsaimniecībā, kur nemitīgi novērojamas daudzveidīgas savstarpējās attiecības. Jaunākā paaudze tiek iesaistīta saimniecības darbos, gūstot zināmu pieredzi darbā ar lauksaimniecības tehniku u.tml. Šajā posmā ne vienmēr jaunākā paaudze jau ir izlēmusi par to, vai un kādā virzienā viņi vēlētos attīstīt vecāku saimniecību (vai atsevišķos gadījumos – kā apsaimniekot vecāku nekustamo īpašumu un lauksaimniecības zemi). Galvenokārt tiek nostiprinātas vērtības un arī praktiskās iemaņas. Jaunākajai paaudzei pieaugot un gatavojoties studiju uzsākšanai, kopīgi ar vecākiem var tikt pārrunātas saimnieciskās darbības attīstības iespējas, ņemot vērā jaunākās paaudzes interesi par saimniekošanu konkrētā lauksaimniecības nozarē. Pētījuma dati liecina ka lielākajā daļā gadījumu brīdī, kad saimniecību vadīja vecākā paaudze, jauniešiem jau bija savs redzējums par to, kā būtu efektīvāk saimniekot, kāda būtu viņu rīcība konkrētos gadījumos.¹⁶ Jaunie zemnieki atzīts, ka tas nereti motivējis viņiem pašiem

¹⁵Turpat.

¹⁶Turpat.

izmēģināt un pārņemt saimniecības vadību. Līdz ar to iniciatīva par saimniecības mantošanu tiek radīta gan no vecākās, gan arī no jaunākās paaudzes.

2.Saimniecības nodošanas – pārņemšanas posms

Vidusposmā galvenā uzmanība jāvelta paaudžu sadarbībai, kā rezultātā, balstoties uz kopīgi pieņemtiem lēmumiem, īstenotas konkrētas lauksaimnieciskās rīcības prakses, lai rastu iespēju jaunajai paaudzei pārņemt saimniecību un uzsākt tās vadību. **Svarīga nozīme šajā posmā ir cilvēkresursiem kā kapitālam, ko ieguldīt, lai saimniecība gūtu peļņu un varētu runāt par cilvēkkapitāla nozīmi lauksaimniecības un lauku attīstībā.**

Brīdī, kamēr tiek kārtoti mantošanas formālie jautājumi, vecākā un jaunākā paaudze visciešākajā mērā strādā kopā gan plānošanā, gan praktiskajā ikdienas darbā. Nereti vecāki šajā brīdī sniedz gan praktisku, gan finansiālu atbalstu, lai jaunākā paaudze iespējami veiksmīgāk varētu uzsākt vai turpināt saimniekošanu, taču **bieži vien finansiālais atbalsts ir nepietiekošs.**

Daļā gadījumu paaudzes saimniecības nodošanas – pārņemšanas posmā nonāk konfliktā, respektīvi, jaunākās paaudzes plāni nesakrīt ar vecākās paaudzes iecerēm par viņu pašu turpmāko iesaisti saimniecības darbībā. Tāpēc kā svarīgs aspekts minams paaudžu vienošanās par turpmāko rīcību, kas nozīmē izvērtēt katras puses intereses un vēlmes attiecībā uz saimniecības attīstības vīziju un racionālu lēmumu pieņemšanu, balstoties uz saimniecības attīstības perspektīvām. Ņemot vērā šo iespējamību, **saimniecības pārņemšanas posms jauno zemnieku skatījumā bieži tiek vērtēts kā vissarežģītākais un paredz atbalstu arī no lauksaimniecības politikas puses.**

Pētījumā tiek izdalīti seši mantošanas veidi, pēc kuriem var tikt vērtēta pēctecības veidošanās:

- 1) mantotas tikai ģimenē ieaudzinātās saimniekošanas vērtības laukos;
- 2) mantota tikai lauksaimniecības zeme;
- 3) mantots tikai nekustamais īpašums;
- 4) mantota lauksaimniecības zeme un nekustamais īpašums;
- 5) mantota tikai funkcionējoša saimniecība;
- 6) mantota funkcionējoša saimniecība ar lauksaimniecības zemi un saimniecības ēkām.

Lielā daļā jauno zemnieku saimniecību darbība ir attīstīta, balstoties uz kādu no iepriekš minētajiem mantošanas veidiem. Analizējot paaudžu pēctecību pēc tā, vai jaunākā

paaudze mantojusi jau funkcionējošu saimniecību ar lauksaimniecības zemi un nekustamajiem īpašumiem vai tikai daļu no tā visa, ir cieša saistība ar to, cik viegli vai grūti ir uzsākt saimniekošanu un cik daudz resursu ir bijis nepieciešams ieguldīt.

Vairākos gadījumos jaunie zemnieki no vecākās paaudzes ir mantojuši tikai lauksaimniecības zemi, kas tādējādi paredz lielākus finansiālos ieguldījumus saimniecības ēku un ganāmpulka izveidei lopkopības saimniecībās. Gadījumos, kad mantota jau funkcionējoša saimniecība, neatkarīgi no tās specializācijas veida, zināmā mērā notiek arī saimnieciskās darbības pārstrukturizācija. Pētījumā aplūkotas gaļas liellopu saimniecības, kur situācija liecina, ka paaudžu pēctecība šajās saimniecībās nav tikai lineāra tās vienkāršākajā formā, kad saimnieciskā darbība tiek pārņemta, turpināta un attīstīta paaudzi pēc paaudzes. **Līdz ar paaudžu nomaiņu, mainās arī saimniekošanas veids, visbiežāk saimnieciskā darbība paplašinās, mainās arī specializācija un zemes īpašnieku un nomnieku attiecības.**

3. Posms pēc saimniecības nodošanas jaunākajai paaudzei

Līdz ar šo pēctecības posmu notiek paaudžu atbildības maiņa un nereti izmainās arī paaudžu savstarpējās attiecības. Izvērtējot jauno zemnieku pieredzi var secināt, ka dažos gadījumos attiecības ir uzlabojušās, pamatojoties uz jaunākās paaudzes atbildības pieaugumu un nopietnāku skatījumu uz saimniecības un nozares attīstību Latvijā. Pretēji tam vērojama arī situācija, kad paaudžu attiecības pasliktinās, galvenokārt tā iemesla dēļ, ka vecākā paaudze zaudējusi kontroli pār saimniecisko darbību, atsevišķos gadījumos arī uzticēšanos jaunākajai paaudzei. Pamatā nesaskaņām ir arī krietni vien atšķirīgi uzskati un vīzija par saimniecības attīstību, iejaukšanās saimnieciskajā darbībā. **Novērojama arī tendence, ka attiecībā uz vecākās paaudzes nostāju darbojas pareizības vai nepareizības princips, neparedzot variācijas un elastību ilgtermiņa rīcības stratēģijās. Tādā gadījumā var veidoties paaudžu konflikti, kas saistīti ar lēmumu pieņemšanu, atšķirīgu izpratni par risināmajiem jautājumiem un moderno tehnoloģiju izmantošanu saimnieciskajā darbībā.** Paaudžu konfliktu pamatā ir arī atšķirīgas uzvedības prakses attiecībā uz saimniekošanu īstermiņā vai ilgtermiņā. Jaunie zemnieki saskaras ar vecāku apzinātu vai daudzos gadījumos pat neapzinātu rīcību, kas pamatota ar tā brīža vai dažu turpmāko gadu darbību, zināmā mērā ieliekot savu uzvedību paaudzes rāmjos, nespējot distancēties no īstermiņa labuma gūšanas, lai tā vietā strādātu ilgtermiņā.

Pētot paaudžu pēctecības procesu un vērtējot mantotas saimniecības tālāko attīstību, bieži notiek saimniecības pārstrukturizācija apjoma ziņā, ja vecākā paaudze galvenokārt saimniekojusi salīdzinoši mazākā saimniecībā, tad jaunie zemnieki attīsta plašāku uzņēmējdarbību. Tā rezultātā mainās arī saimniekošanas mērķis, jaunie zemnieki sevi identificē kā lauku uzņēmējus, pretēji vecākajai paaudzei, kuras saimnieciskās darbības pamatā vairāk bija tradicionālās vērtības, piemājas saimniecību loma ģimenes uzturēšanā un lauku dzīvesveida izkopšanā. Tādējādi var uzskatīt, ka **līdz ar paaudžu pēctecību mainās arī zemnieka loma, no tradicionāla zemkopja kļūstot par izglītotu lauku uzņēmēju, bagātam ar jaunām iniciatīvām un ilgtermiņa skatījumu gan uz savu saimniecisko darbību, gan lauksaimniecības nozari kopumā.** Jaunajiem zemniekiem piemīt spēja raudzīties plašākā kontekstā, ne tik vien uz savas individuālās rīcības sekām saimniecībā, bet arī uz tās lomu reģiona attīstībā.¹⁷

Paaudžu pēctecība ne vienmēr nozīmē tikai saimniecības nodošanu jaunākās paaudzes rokās un vecākās paaudzes pensionēšanos tās vienkāršākajā formā, atsevišķos gadījumos tā ir arī vecākās paaudzes līdzāspastāvēšana un darbošanās kādā citā lauksaimniecības nozarē, tādā veidā kombinējot lauksaimniecisko darbību. Šādā saimniekošanas modelī vērojama arī abpusēja sadarbība gan darbaspēju, gan tehnikas ziņā, spējot saglabāt atbildību katrai paaudzei par savu nozari. Savstarpējās attiecības iegūst pievienoto vērtību sadarbības un kopīgas plānošanas jomā. Tai pat laikā arī par šādu saimniekošanas modeli vērojami atšķirīgi viedokļi, atzīstot abu paaudžu saimniekošanu kopā par neefektīvu un nelietderīgu saimniecības attīstībā.

Pētījumā tika aplūkoti arī jauno zemnieku viedokļi par daļēji mantotu saimniecību. Tie liecina, ka paaudžu pēctecību lielā mērā ietekmē īpašuma nodošanas - mantošanas modelis, vai saimnieciskā darbība tiek mantota pilnībā vai tikai daļēji, saglabājot noteiktu atbildības lauku arī vecākajai paaudzei. Jauno zemnieku viedokļi šajā jautājumā ir visai atšķirīgi, daļa atzīst, ka paaudžu atšķirības neļauj veiksmīgi attīstīt saimniekošanu, jo katras paaudzes darbība, neraugoties uz ģimenes saitēm, ir vērsta savu personīgo interešu virzienā un balstīta atšķirīgā dzīves pieredzē un atšķirīgos uzskatos par saimniecības vadību. Tiek uzsvērtas grūtības sabalansēt divus krasi atšķirīgus saimniekošanas modeļus, kur viens no tiem tiecas izmantot ilgtermiņa rīcības stratēģijas, otrs savukārt vairāk fokusēts uz tūlītēja labuma gūšanu, neinvestējot resursus ilgtermiņā. Pretējs skatījums savukārt ir citiem jaunajiem zemniekiem,

¹⁷Turpat.

kuri apgalvo, ka paaudžu sadarbība var palīdzēt pieņemt abpusēji izvērtētus lēmumus, abas paaudzes var izmantot savas iegūtās zināšanas un pieredzi, ieguldot saimniecības attīstībā.

Ņemot vērā visu iepriekšminēto, var teikt, ka **zemnieku paaudžu pēctecība mūsdienās vairs nav raksturojama ar patriarhālu modeli**, kas nozīmētu tradicionālas saimniekošanas nodošanu no paaudzes paaudzē, saglabājot ražošanas un sadales tradīcijas. Gluži pretēji, mūsdienās zemnieku **paaudžu pēctecība līdzinās moderno laiku kapitālistiskajam modelim**, kuru virza privātkapitāla investīcijas un peļņas intereses.¹⁸ Jaunākās paaudzes zemniekiem raksturīga elastīga saimniekošanas pieeja, kas vērsta ne tik vien uz pašreizējo labuma gūšanu tagadnē, bet arī ilgtspējīgām attīstības praksēm, kas vislielāko devumu dos nākotnē. Šāda saimniekošanas pieeja nozīmē spēju sākotnēji izvērtēt paaudzēs nodoto informāciju, pieredzi un zināšanas, kas ir vai nav derīgas, pielāgojamas un attīstāmas mūsdienu saimniekošanas praksē.

¹⁸Turpat.

Secinājumi

Zemnieku paaudžu savstarpējās attiecības, kas visai skaidri iezīmē paaudžu atšķirības, liek meklēt dažādus saskares punktus lauksaimnieciskās darbības saglabāšanai un turpināšanai. **Paaudžu pēctecība lauksaimniecībā aplūkojama zemnieku dzīves ciklos, analizējot saimniekošanas formas un attīstības iespējas dažādu laiku kontekstos un lauksaimniecības un lauku attīstības politikas plānošanas virzienos.** Šī fenomena dziļāka izpēte ļauj analizēt faktorus, kas ietekmē paaudžu nomaiņu lauksaimniecībā, tā ļauj novērtēt arī lauksaimniecības politikas ievirzi un identificēt problēmjautājumus, kas var norādīt uz nepieciešamību pēc strukturālām izmaiņām politikas veidošanā, lai sasniegtu attiecīgus sociālus, politiskus un arī ekonomiskus mērķus.

Paaudžu pēctecībā iesakņotās tradīcijas un ieguldītais darbs var tikt spēcīnāts caur zemnieku savstarpējām attiecībām. **Nemitīgi pieaug zināšanas un devums lauksaimniecībā, jo katra paaudze pēctecības laukā ienes daļu paaudzes individualitātes.** Būtisks vecākās paaudzes uzdevums ir nodot savas zināšanas bērniem, lai nākotnē panāktu jaunu to apriti un integritāti saimnieciskajā darbībā. Savukārt viens no jaunākās paaudzes uzdevumiem ir spēt izkristalizēt un pielāgot vecāku pieredzē uzkrātās zināšanas, lai tās pielāgotu mūsdienu lauksaimniecības praksēm.

Par tradicionālu un patriarhālā kultūrā virzītu pēctecību mūsdienās nevar runāt, jo tehnoloģiju laikmetā tādas saimniecības dzīvotspēja būtu pakļauta riskam. **Jaunākajai paaudzei ir motivācija dzīvot labāk un lauzt samērā plaši iesakņojušos uzskatu, ka laukos strādāt ir neizdevīgi. Jauno zemnieku paaudzi raksturo elastīga saimniekošanas pieeja, uz ilgtspējīgu attīstību virzīta ikdienas prakse un izpratne par paaudžu atšķirībām.** Tas nozīmē spēju sākotnēji izvērtēt paaudzēs nodoto informāciju, pieredzi un zināšanas, kas ir vai nav derīgas, pielāgojamas un attīstāmas mūsdienu saimniekošanas praksē.

Ierosinājumi

Balstoties uz LJZK nozares ekspertu ziņojumu par paaudžu pēctecību lauksaimniecībā, var izvirzīt vairākus ierosinājumus, lai veicinātu paaudžu pēctecības vides attīstību nozarē. Ierosinājumi attiecināmi ne tik daudz uz lauksaimniecības un lauku attīstības politikas plānošanas jautājumiem, kā uz **sabiedrības vispusīgi izglītojošu un vērtībaudzinošu darbu**.

Balstoties uz esošajām iestrādņēm izglītojošajā darbā, jau bērnudārza vecumā ir nepieciešams bērniem audzināt darba un lauku dzīves vērtības, ko nākotnē viņi varēs izmantot gan savā labā, gan spējot domāt ilgtermiņā par lauksaimniecības un lauku attīstības nozīmi valsts kopējā labklājībā. **Lielākais potenciāls Latvijas lauksaimniecības attīstībai nākotnē turpmākajās paaudzēs ir jauno zemnieku bērni, kuri dzīvo un arī uzaugs lauku vidē.** Līdz ar to ne tik daudz būtu jādomā par cilvēkresursu piesaisti lauku teritorijām no urbānās vides, bet drīzāk jāceļ **lauku iedzīvotāju dzīves kvalitāte, nodrošinot iespējas jaunajām ģimenēm dzīvot, strādāt un uzturēt lauku vidi.**

Jāveicina arī lauksaimniecības un lauku attīstības speciālistu profesionālo attīstību veicinoša vide. Attīstības vides stiprināšanai pamatā būtu jānotiek izglītības jomā, jābūt atbalstītai universitāšu un augstskolu darbības plānos, kā arī attiecīgo lauksaimniecību pārstāvošo organizāciju jomā, nodrošinot apmācības iespējas un pieredzes apmaiņu. Arī valsts un starptautiskā līmenī tas paredzētu izmantot tālākizglītības, mūžizglītības iespējas u.c. tml. iespējas.

LJZK, vērtējot savu līdzšinējo darbību, apzinās nepieciešamību arvien izvērst **jauno zemnieku pašorganizēšanos**, turpinot attīstīt jauno zemnieku reģionālās apvienības, kuru darbību virzītu noteikti sociāli, ekonomiski vai politiski mērķi. Lai nodrošinātu arvien spēcīgāku jauno zemnieku pārstāvniecību un veltītu uzmanību paaudžu savstarpējo attiecību nozīmei, **reģionos ir nepieciešama aktuāla un drošticama informācija.** Jauno zemnieku darbība, kas vērsta ne tikai uz nozares politikas veidošanu un lauksaimnieciskās darbības nodrošināšanu, bet arī uz izglītojošo darbu ar lauku jauniešiem un skolēniem, var veicināt paaudžu pēctecības iesakņošanu lauku ilgtspējīgas attīstības jomā.

Ziņojumā aplūkots LJZK biedres veiktais pētījums parādīja ievirzi, kas liecina par salīdzinoši zemu sinerģijas līmeni starp zemnieku paaudžu pēctecību veicinošo atbalsta pasākumu kompleksu izmantošanu, t.i. pensionēšanās programmas sasaisti ar jauno zemnieku atbalsta pasākumiem. Būtu nepieciešams analizēt, **kā ieviest un pilnveidot nosacījumus vecākās paaudzes zemniekiem, lai viņi varētu salīdzinoši vienkāršākā veidā nodot savu**

saimniecību jaunākajai paaudzei, tajā pašā laikā saglabājot iespējas un neradot grūtības nodrošināt kvalitatīvu saimniekošanas turpināšanu. Nepieciešams ieviest arī tādus atbalsta pasākumus, kas paredz stiprināt pēctecību saimniecībās, kurās vecākajai paaudzei nav mantinieku, svarīgi veicināt šo saimniecību pārņemšanu, radot labvēlīgus apstākļus alternatīviem pēctecības modeļiem.

Izmantotie avoti

- 1. Centrālā statistikas pārvalde.** *Lauku saimniecību vadītāju dzimums, vecums un lauksaimnieciskā izglītība statistiskajos reģionos.* Pieejams internetā: http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/laukskait_10/laukskait_10__visp/LSK10-I05.px/?rxid=f0b92386-198b-4591-a07f-8d4a907de219
- 2. Cahill, C.** *Adjustment Policies in Europe* [tiešsaiste]. Workshop on Agricultural Policy Reform and Adjustment. Wye: 2003. Pieejams internetā: <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/15745/1/cp03ca01.pdf> p 2-3.
- 3. Gill, Fiona.** *Succession planning and temporality: The influence of the past and the future.* Australia: University of Sydney, 2013. Pieejams internetā: <http://tas.sagepub.com/content/22/1/76.abstract> p 17.
- 4. Likanse, D.** *Zemnieku paaudžu pēctecība gaļas liellopu saimniecībās Latvijā.* Maģistra darbs. Rīga: Latvijas Universitāte, Sociālo zinātņu fakultāte, 2013. 90 lpp
- 5. LR ZM.** *Latvijas Lauku attīstības programma 2007.-2013. gads* [tiešsaiste]. Pieejams internetā: http://www.lad.gov.lv/files/lap_7_versija_04_06_2010.pdf 130. lpp
- 6. LR ZM.** *Lauksaimniecības gada ziņojumi.* Pieejams: https://www.zm.gov.lv/public/files/CMS_Static_Page_Doc/00/00/00/45/84/LAUKSAIMNIECIBASZINOJUMS_2014.pdf 6.lpp
- 7. Mishra A.K., El-Osta H.S.** *Factors Affecting Succession Decisions in Family Farm Businesses: Evidence from a National Survey,* Journal of the ASFMRA, 2007. Pieejams internetā: http://portal.asfmra.org/userfiles/file/325_Detre.pdf p 2.
- 8. Valsts lauku tīkls.** *Latvijas lauku telpas attīstība un tās iespējamie nākotnes scenāriji.* 2012. Pieejams internetā: <http://www.laukutikls.lv/nozares/raksti/latvijas-lauku-telpas-attistiba-un-tas-iespejamie-nakotnes-scenariji> 15. lpp.